

Εισαγωγή

«Ω, αιώνια μπτέρα, Ελλάδα!»¹

Αυτή η τόσο συμβολική αναφώνηση του Χοσέ Μαρτί (1853-1895), γραμμένη στο *Τετράδιο σημειώσεων Νο 15*, αντικατοπτρίζει το βαθύ αίσθημα για την Ελλάδα που είχε γεννηθεί στην καρδιά του Εθνικού Ήρωα και Απόστολου της ανεξαρτησίας της Κούβας, του Κουβανού συγγραφέα, ποιητή, δημοσιογράφου, μεταφραστή, διπλωμάτη και επαναστάτη. Αποτελεί επίσης μια ζωντανή αντανάκλαση της αγάπης που αισθάνεται ο κουβανικός λαός, μέσα στον οποίο ο Μαρτί είναι βαθιά ριζωμένος, για τον πολιτισμό, την ιστορία και τους αγώνες της Ελλάδας για εθνική ανεξαρτησία.

Αρκετοί Κουβανοί λόγιοι έχουν αναγνωρίσει την ιδιαίτερη ματιά με την οποία ο Μαρτί βλέπει την Ελλάδα. Ο Χουάν Μαρινέγιο (Juan Marinello) δηλώνει ότι για το «αρχαίο στοιχείο» ο Μαρτί έστρεψε το βλέμμα του προς «την Ανατολή, την Ελλάδα και τη Ρώμη», καθώς και προς «τις δημιουργίες της μακρινής Αμερικής». Και αυτό συμβαίνει γιατί στην περίπτωση του Μαρτί «η ζεύξη της Ιστορίας με το μέλλον είναι ένα στιβαρό και ευαίσθητο οικοδόμημα και η φλέβα μέσω της οποίας ρέει ακάματο το αίμα των ανθρώπων που επιθυμούν να υπηρετούν και να ανακαλύπτουν».²

Τα έθνη της Κούβας και της Ελλάδας υπερηφανεύονται για την επική ιστορία τους και τον πολιτισμό τους. Ο αγώνας για την εθνική ανεξαρτησία και την ελευθερία και η ύπαρξη μιας κοινής ιστορικής κουλτούρας αντίστασης φανερώνουν ένα κοινό στοιχείο ταυτότητας. Όπως επίσης κοινή ταυτότητα και των δύο λαών φανερώνουν η κλίση προς τις τέχνες, η μουσική, η φύση, το περιβάλλον, τα έθιμα και οι ιδιαίτερες παραδόσεις ως σταθερές αξίες που τροφοδοτούν τις πολιτιστικές ανταλλαγές μεταξύ των δύο εθνών.

Η Κούβα και η Ελλάδα έχουν χτίσει αμφίδρομες πολιτιστικές γέφυρες σε βάθος χρόνου. Από τις αρχές του 19ου αιώνα και μέχρι σήμερα, αρκετά ιδρύματα

---

1. José Martí, *Cuaderno de Apuntes No. 15*, χωρίς χρονολογία, *Άπαντα Χοσέ Μαρτί* [από τούδε και στο εξής ΑΧΜ σε συντομογραφία], τόμ. 21, σ. 352.

2. Juan Marinello, Πρόλογος στα *Άπαντα* του Χοσέ Μαρτί, ΑΧΜ, τόμ. 1, σ. 35.

και πολλοί Κουβανοί διανοούμενοι³ έχουν προωθήσει τη διάδοση της ελληνικής γλώσσας και τη μελέτη ελληνικών μοτιβών⁴ στην Κούβα, έχουν μεταφράσει κείμενα από τα ελληνικά στα ισπανικά⁵ ή έχουν επισημάνει τους δεσμούς και τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους αγώνες της ανεξαρτησίας και των δύο λαών.⁶

Η Παλιά Αβάνα, μέρος της θάλασσας της Καραϊβικής και όχι λιγότερο πληθωρική και οικουμενική, φιλοξενεί στον κόρφο της έναν ελληνικό ορθόδοξο καθεδρικό ναό, αυτόν του Αγίου Νικολάου του Μύρωνα, αντιπροσωπευτικό δείγμα της βυζαντινής ναοδομίας, που χτίστηκε με σεβασμό στο ύφος και το τελετουργικό της

3. Μεταξύ άλλων: Elina Miranda Cancela (2003), *La tradición helénica en Cuba*, Ομάδα Ελληνικών Μελετών, εκδ. Arte y Literatura, Αβάνα· της ίδιας, *La lucha por la independencia griega en el imaginario poético cubano del XIX*· της ίδιας, *José Martí y la lección de Grecia*· της ίδιας, σε συνεργασία με τον συγγραφέα Amaury Carbón Sierra, «La educación clásica de un joven habanero de la segunda mitad del siglo XIX», εισήγηση στη Δεύτερη Συνάντηση Πολιτισμού στην Πόλη της Αβάνας. Επίσης ενδιαφέρουσες πλευρές συναντάμε στα ακόλουθα: Ramiro Valdés Galarraga (2012), *Diccionario del pensamiento martiano*, εκδ. Ciencias Sociales, Αβάνα· Eva Latorre Broto CCHS-CSIC (2013), *Grecia como camino hacia la libertad: el filohelenismo de José María Heredia*, εργασία που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος FFI2011-29696-C02-01· Alberto Velázquez López & Ada Bertha Frómata Fernández (2008), *José Martí y la cultura griega en La Edad de Oro*, καθώς και σε άλλα.

4. Σύμφωνα με τη Μιράντα Κανσέλα (2003), το 1831 κάποια ιδιωτικά κολλέγια της Αβάνας εγκαίνισαν τις σπουδές κλασικής ελληνικής γλώσσας ενώ το 1842 η ύλη αυτή προστέθηκε στο πρόγραμμα σπουδών της Σχολής Φιλοσοφίας και Γραμμάτων του Πανεπιστημίου της Αβάνας. Ο Όμηρος και ο Ανακρέοντας διδάσκονταν στο λύκειο. Προσθέτει ότι, σύμφωνα με μια μέτρηση που διεξήχθη στα τέλη του 19ου αιώνα, το 11,2% του συνόλου των δημοσιευμάτων του 19ου αιώνα των Κουβανών συγγραφέων αναφέρονταν στη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και των λατινικών και επίσης ότι κάποιοι Κουβανοί συγγραφείς επεξεργάστηκαν μεθόδους για τη μελέτη της ελληνικής γλώσσας και γραμματικής. Επίσης αναφέρει ότι το 1891 ο Ραμόν Μέσα (Ramón Mesa) παρουσίασε μια κριτική μελέτη της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Αναφέρει ότι στη διάρκεια του 20ού αιώνα, σημαντικοί Κουβανοί διανοούμενοι συνεισέφεραν στη γνώση του ελληνισμού, ειδικότερα του φιλελληνισμού. Αυτή η τάση εκδηλώθηκε στα προγράμματα σπουδών των πανεπιστημίων, στο θέατρο, στην έκδοση νέων βιβλίων γραμματικής, καθώς και στην ποίηση, όπως στο έργο *Electra Garrigó* του Βιρχίλιο Πινιέρα (Virgilio Piñera) ή την ελληνοκουβανική τραγωδία *Requien por Yarini* του Κάρλος Φελίπε (Carlos Felipe). Σύμφωνα με τη Μιράντα Κανσέλα, ελληνικά μοτίβα συναντάμε σε έργα του Αλέχο Καρπεντιέρ (Alejo Carpentier), όπως στον *Καθαρισμό της άνοιξης* και το *Χαμένα βήματα* κι επίσης στον Λεσάμα Λίμα (Lezama Lima) στο έργο *Ο θάνατος του Νάρκισσου*. Και προσθέτει ότι προσωπικοί όπως η Βινσεντίνα Αντουΐνια (Vicentina Antuña), ο Μανουέλ Μπισομπέ (Manuel Bisbé), ο Χουάν Μανουέλ Ντιγίο Μέστρε (Juan Manuel Dihigo Mestre) και η Φίνα Γκαρσία Μαρούς (Fina García Marrúz) συνδέονται με τη μελέτη και τη διάδοση ελληνικών μοτιβών στην Κούβα. Σημειώνει ότι το 1961 καθιερώθηκε το πτυχίο Κλασικών Γλωσσών και Λογοτεχνίας ενώ το 1966 συγκροτήθηκε στο Πανεπιστήμιο της Αβάνας η Ομάδα Ελληνικών Μελετών, γεγονός που έδωσε κίνητρο για την εκπόνηση πτυχιακών και μεταπτυχιακών εργασιών πάνω σε ελληνικά θέματα, για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας, καθώς και για διάφορα σχετικά προγράμματα και δραστηριότητες.

5. Η Μιράντα Κανσέλα αναφέρει ότι το 1857 δημοσιεύτηκαν κουβανικές μεταφράσεις των *Μύθων του Αισώπου* και ότι στον Τύπο εμφανίζονταν μεταφράσεις της ποίησης της Σαπφούς, του Πινδάρου, του Ομήρου, του Θεόκριτου, καθώς επίσης και έργων των Ισοκράτη, Ηρόδοτου, Ξενοφώντα, Δημοσθένη και του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου. Επίσης προσθέτει ότι στις αρχές του 20ού αιώνα, η Κουβανή Λάουρα Μέστρε (Laura Mestre) μετέφρασε στα ισπανικά την *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια*.

6. Μεταξύ άλλων: Χοσέ Μαρία Ερέδια (José María Heredia), Χοσέ Μαρτί, Χουάν Κλεμέντε Σε-νέα (Juan Clemente Zenea) και Χοακίν Λορένσο Λουάσες (Joaquín Lorenzo Luaces).

ελληνορθόδοξης χριστιανικής λειτουργίας, με κουβανικά υλικά και με άλλα που μεταφέρθηκαν από την Ελλάδα, όπως ο εκκλησιαστικός εξοπλισμός, τα βυζαντινά μανουάλια και οι αγιογραφίες. Το τέμπλο του ναού λαξεύτηκε στην Κούβα και το έργο σχεδιάστηκε από Κουβανούς ειδικούς με την υποστήριξη Ελλήνων ειδικών. Λειτουργεί από το 2004, όταν τελέστηκαν τα θυρανοίξια από τον Οικουμενικό Πατριάρχη και Επίσκοπο Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίο Α΄ παρουσία του πρόεδρου της Δημοκρατίας της Κούβας, Φιντέλ Κάστρο Ρους.

Επίσης στην Αβάνα θα συναντήσουμε ένα εκπαιδευτικού χαρακτήρα μουσείο για την κλασική ελληνική τέχνη, το Μουσείο Χοσέ Μανουέλ Ντιίγο (José Manuel Dihigo, 1866-1952), καθώς και ένα άγαλμα του γεννημένου στη Μονεμβασιά Έλληνα ποιητή Γιάννη Ρίτσου (1909-1990), φίλου της Κούβας και του εθνικού ποιητή της Νικολάς Γκιγιέν (Nicolás Guillén, 1902-1989), τον οποίο είχε επισκεφθεί το 1965. Ο Γκιγιέν είχε μεταφράσει δέκα ποιήματά του Ρίτσου, ενώ και ο Ρίτσος μετέφρασε και δημοσίευσε στην Ελλάδα αρκετά ποιήματα του Γκιγιέν. Ανάμεσα στον Ρίτσο και τον Γκιγιέν, κορυφαίες μορφές του πολιτισμού της Ελλάδας και της Κούβας, θεμελιώθηκε μια ταύτιση σχέσεων και αντιλήψεων, πατριωτικών ιδεών και δημιουργίας.

Στη λεωφόρο του λιμανιού της Αβάνας, στα μέσα του 19ου αιώνα, κατασκευάστηκε μια κρήνη με το άγαλμα του Ποσειδώνα, που ο αρχικός σκοπός της ήταν να εφοδιάζει με νερό αρκετά σκάφη ταυτόχρονα. Επίσης στην Αβάνα υπάρχει μια ομώνυμη κεντρική λεωφόρος.

Η κουβανική πόλη Ματάνσας –Σαν Κάρλος και Σαν Σεβερίνο του Ματάνσας–, πρωτεύουσα σήμερα της ομώνυμης επαρχίας, εκτός από το ότι την επισκέπονται κάθε χρόνο εκατοντάδες Έλληνες πολίτες –ιδιαίτερα το ονομαστό της θέρετρο, το Βαραδέρο– χαρακτηρίστηκε το 1860 *Αθήνα της Κούβας*.⁷

---

7. Η πόλη του Ματάνσας ιδρύθηκε το 1693. Το 1813 σηματοδοτεί την αρχή του χρυσού της αιώνα. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε το πρώτο τυπογραφείο της πόλης. Εκείνη την εποχή ο ποιητής Χοσέ Μαρία Ερέδια (José María Heredia) γράφει στίχους και θεατρικά έργα· το 1835 ιδρύεται η Δημόσια Βιβλιοθήκη· το 1842 ιδρύεται το *La Guimolda*, το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό. Κατά τη διετία 1859-1860 εδραιώνεται το Καλλιτεχνικό και Λογοτεχνικό Λύκειο ενώ το 1861 αποτέλεσε αξιοσημείωτο γεγονός η άφιξη της ποιήτριας Λα Αβεγιανέδα (La Avellaneda). «Ποτέ άλλοτε η πόλη δεν είχε γευτεί τόση δόξα». Το 1863 εγκαινιάζεται το Θέατρο Εστέμπαν και το επόμενο έτος το Ινστιτούτο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Περίπου εκείνη την εποχή έγινε διεθνώς διάσημος ο βιολιστής Χοσέ Γουάιτ (José White) που καταγόταν από το Ματάνσας. Φαίνεται ότι όταν το 1860 ο Ραφαέλ ντελ Μπιγιάρ (Rafael del Villar) πρότεινε για το Ματάνσας τον τίτλο *η Αθήνα της Κούβας*, «η αποδοχή είναι ομόφωνη», διότι «η ιδέα υπήρχε ήδη στα λόγια και στη σκέψη πολλών: οι παρευρισκόμενοι ανασαίνουν ικανοποιημένοι και εκείνο το βράδυ οι ποιητές τραγουδούν με ανανεωμένη ζωντάνια». Πρωτάνευσε το «τέλειο επίθετο, ο αναμενόμενος ορισμός». Αυτός είναι ο πιο κατάλληλος τίτλος «για μια κοινωνική συσσωρευση που ονειρεύεται μια ορμητική και πολλά υποσχόμενη διάδοση της λογοτεχνίας και της τέχνης, για μια χρυσή περίοδο, παρόμοια με την ευρωπαϊκή Αναγέννηση πολλούς αιώνες πριν», ήταν «το δάφνιο στεφάνι που ευνοούσε τη συστηματική προσπάθεια ανόρθωσης του πολιτισμού. Έτσι, το τοπικό μεγαλείο συγκρινόταν με την αθάνατη δόξα του αιώνα του Περικλή. Η επαρχιακή αριστοκρατία ονειρευόταν τότε να επιβάλει στους μεταγενέστερους τη δόξα ενός Προμηθέα ή ενός Οιδίποδα και σε αυτό το ύψος ανέβαζε τον πήχη των προκλήσεών της». Αβάνα, 11 Μαρτίου 2014, έτος 18, φύλλο 70. <http://www.granma.cu/granmad/secciones/datos>

Η πολιτιστική παρουσία της Ελλάδας στην Κούβα έχει αποτέλεσει κίνητρο ακαδημαϊκών ερευνών. Τέτοια είναι η περίπτωση της Ιρίνα Νεδέλκου (Irina Nedelkou), η οποία στην υπό έκδοση μελέτη της *Η Ελλάδα στην πολιτιστική διαδρομή των Κουβανών* (2020) υποστηρίζει ότι ουκ ολίγα έργα της αρχιτεκτονικής κουβανικής κληρονομιάς έχουν επηρεαστεί από αρχαιοελληνικούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς και παρατηρεί ότι «σε αντίθεση με άλλες περιοχές του κόσμου όπου συναντάμε τέτοιου είδους αρχιτεκτονική σε δημόσια κτήρια και ιδρύματα πολιτισμού, η Κούβα χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι μεταφέρει αυτή την αισθητική σε ολόκληρη την έκτασή της, ακόμα και στις πιο απομακρυσμένες γωνιές των επαρχιών της, με μια εκπληκτική αρμονία ρυθμού και τεχνικής. Σε κατοικίες στην περιφέρεια συναντάμε ξύλινες στέγες που στηρίζονται σε κίονες δωρικού, ιωνικού ή κορινθιακού ρυθμού, όπως οι αρχαίοι ελληνικοί ναοί».⁸

Ένα στοιχείο που θα συγκινούσε κάθε Έλληνα, αναφέρει η Νεδέλκου, «είναι το χάλκινο χαμπλό ανάγλυφο στο βάθρο του αγάλματος της Αφροδίτης στον κήπο του ξενοδοχείου Hotel Nacional, που απεικονίζει ένα τμήμα του πίνακα *Η σφαγή της Χίου* του Ντελακρουά (Delacroix), του εμπνευσμένου από τον αγώνα του ελληνικού λαού, που ξεκίνησε το 1821 ενάντια στην οθωμανική αυτοκρατορία».⁹

Η Νεδέλκου σημειώνει ότι η ελληνική μυθολογία κατέχει τιμητική θέση στο ρεπερτόριο του μπαλέτου της Κούβας και φέρνει ως παράδειγμα το γεγονός ότι το Εθνικό Μπαλέτο της Κούβας, που ιδρύθηκε το 1948, καθιερώθηκε με το ανέβασμα του *Απόλλωνα* και όλα αυτά τα χρόνια «συνδέεται με όχι λιγότερες από είκοσι πέντε παραστάσεις μπαλέτου, εμπνευσμένες από θέματα της ελληνικής μυθολογίας».¹⁰

Παρατηρεί επίσης ότι στην Κούβα έχουν δοθεί αρχαία ελληνικά ονόματα σε περιοδικά, λέσχες, βραβεία, εμπορικές επιχειρήσεις, περίπτερα εκθέσεων, τοποθεσίες, παραγωγικές εγκαταστάσεις σχετικές με τη ζάχαρη ή τον καφέ, όπως για παράδειγμα η φυτεία καφέ «Διονύσια», το εργοστάσιο επεξεργασίας ζάχαρης «Αμφιφρίτη» ή το τηλεοπτικό πρόγραμμα *Συνάντηση με την Κλειώ*. Παρομοίως, αναφέρεται σε διάφορα παραδείγματα που δείχνουν την παρουσία ελληνικών μοτίβων στην εκπαίδευση, τη φιλοσοφική σκέψη, τη λογοτεχνία, την ποίηση και το θέατρο της Κούβας, μεταξύ άλλων.

Στην Ελλάδα και στην ελληνική γλώσσα έχουν εκδοθεί και βρίσκουμε στα βιβλιοπωλεία πολυάριθμα έργα Κουβανών συγγραφέων,¹¹ όπως το δοκίμιο *Η δική*

8. Irina Nedelkou (2020), *Grecia en el andar cultural del cubano*, υπό έκδοση, σ. 8.

9. Στο ίδιο, σ. 10.

10. Στο ίδιο, σ. 11. Πρόκειται για το μπαλέτο *Απόλλων Μουσηγέτης* του Ίγκορ Στραβίνσκι.

11. Το 2009 ιδρύεται στην Αθήνα ο Πολιτιστικός Σύλλογος Φιλίας Χοσέ Μαρτί, που με ποικίλους τρόπους έχει προωθήσει τη γνωριμία του ελληνικού κοινού με τη ζωή και το έργο του Μαρτί. Παράλληλα, ελληνικοί εκδοτικοί οίκοι, όπως η Σύγχρονη Εποχή, ο Τόπος, το ΚΨΜ, το Διεθνές Βήμα κ.ά., έχουν συνεισφέρει στη μετάφραση και την έκδοση πολλών έργων Κουβανών συγγραφέων, όπως των Φιδέλ Κάστρο Ρους, Ραούλ Κάστρο Ρους, Ερνέστο Γκεβέρα, Νικολάς Γκιγιέν, Βίλμα Εσπίν Γκιγιόις (Vilma Espín Guillois), Χάρι Βιγιέγας (Harry Villegas), Χοσέ Κεβέδο (José Quevedo), Χεράρντο Ερνάντες Νορντέλο (Gerardo Hernández Nordelo), Αντό-

μας Αμερική ή το Απλόι στίχοι του Χοσέ Μαρτί. Το 2019 εκδόθηκε στην Αθήνα το συλλογικό έργο *60 χρόνια της Κουβανικής Επανάστασης*,¹² που θεωρείται μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και σύγχρονες θεωρητικές εργασίες που έχουν δημοσιευτεί μέχρι σήμερα στην Ελλάδα για γ' αυτό το ιστορικό γεγονός. Επίσης το 2020 εκδόθηκε ένας δεύτερος συλλογικός τόμος με θεωρητικά άρθρα για την Κούβα υπό τον τίτλο *Σύγχρονη Κούβα*.¹³

Το 2013, στο πάρκο της πλατείας Βραζιλίας, στη συμβολή των οδών Μιχαλακοπούλου και Αλκμάνος, στήθηκε μια προτομή του Χοσέ Μαρτί, έργο του Κουβανού γλύπτη Φέλιξ Μαντριγάλ (Félix Madrigal). Εκεί πραγματοποιούνται συγκινητικές εκδηλώσεις προς τιμήν του Εθνικού Ήρωα της Κούβας.

Έλληνες μελετητές και ερευνητές με μεταπτυχιακές σπουδές και κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος έχουν γράψει δοκίμια και ακαδημαϊκές εργασίες για θέματα σχετικά με την Κούβα. Σε πολλές πόλεις της χώρας, όπως στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη, την Καλαμάτα και το Ηράκλειο, μεταξύ άλλων, έχουν ιδρυθεί σύνδεσμοι φιλίας με την Κούβα, που τακτικά οργανώνουν εκδηλώσεις με περιεχόμενο πολιτιστικό, αλληλεγγύης και φιλίας και στις οποίες πάντα εκφράζονται τα βαθιά αισθήματα αγάπης του ελληνικού λαού για τον λαό της Κούβας.

Οι 28οι Ολυμπιακοί Αγώνες της Αθήνας, το 2004, αποτέλεσαν ένα συμβολικό ορόσημο για την παρουσία της Κούβας στην Ελλάδα, με στόχο την προβολή των ιδανικών της ολυμπιακής ιδέας, της ειρήνης και της αγάπης ανάμεσα στους λαούς. Στους αγώνες του 2004 συμμετείχαν 152 Κουβανοί αθλητές που αγωνίστηκαν σε 18 αθλήματα. Η Κούβα κατέκτησε την ενδέκατη θέση στην κατάταξη των χωρών που συμμετείχαν, κερδίζοντας εννέα χρυσά μετάλλια, επτά αργυρά και έντεκα χάλκινα. Και ακόμα εντονότερο συμβολικό χαρακτήρα είχε το γεγονός ότι η ομάδα μπέιζμπολ, του εθνικού αθλήματος της Κούβας, στέφθηκε ολυμπιονίκης.¹⁴

νιο Γκερέρο Ροντρίγκες (Antonio Guerrero Rodríguez), Ραμόν Λαμπανίνο Σαλασάρ (Ramón Labañino Salazar), Φερνάντο Γκονσάλες Γιορτ (Fernando González Llort), Ρενέ Γκονσάλες Σούερερτ (René González Schwerert), Αλείδα Γκεβάρρα Μαρτς (Aleida Guevara March) κ.ά., με την πολύτιμη στήριξη στις μεταφράσεις των Ελλήνων φίλων που κατέχουν την ισπανική γλώσσα. Επίσης έχουν μεταφραστεί πολλά μυθιστορήματα του Κουβανού συγγραφέα Λεονάρντο Παδούρα (Leonardo Padura), καθώς και πολλά άρθρα και δοκίμια άλλων Κουβανών ομοτέχνων του.

12. Το *60 χρόνια της Κουβανικής Επανάστασης* (2019) είναι ένας τόμος περίπου 500 σελίδων που εκδόθηκε στην ελληνική γλώσσα από τις εκδόσεις Τόπος. Περιλαμβάνει 35 άρθρα για την Κούβα, καθώς και συνοδευτικό φωτογραφικό υλικό. Ο υποφαινόμενος συγγραφέας κλήθηκε να συμμετάσχει στο εν λόγω βιβλίο με το κείμενο «Η εμπειρία της Κούβας στη διαδικασία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού», μια εισήγηση που παρουσιάστηκε στη Διεθνή Διάσκεψη με αφορμή τη 200ή επέτειο της γέννησης του Καρλ Μαρξ, που πραγματοποιήθηκε στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 2018.

13. *Σύγχρονη Κούβα* (2020), εκδ. Τόπος, 479 σελίδες. Ο υποφαινόμενος συγγραφέας προσκλήθηκε να συμμετάσχει στο εν λόγω συλλογικό έργο με το άρθρο «Η διεθνοιστική ουσία της Κουβανικής Επανάστασης και η 45η επέτειος από την Επιχείρηση Καρλότα».

14. Mario Ramirez Alfonso, Fausto Cabrera Martinez, Carlos Baños Prieto, Jorge Arrúe Fonts (2012), «Cuba, sus medallas olímpicas», EFDportes.com, *Revista Digital*, Μπουένος Άιρες, Έτος 17, No 167, Απρίλιος. <http://www.efdeportes.com/>

Κουβανοί καλλιτέχνες που κατοικούν στην Ελλάδα έχουν συμβάλει στη γνωριμία του ελληνικού λαού με τις κουβανικές πολιτιστικές παραδόσεις, όπως και Κουβανοί πολίτες άλλων επαγγελμάτων και ασχολιών, που επίσης κατοικούν στη χώρα –ανάμεσά τους γιατροί, στοματολόγοι, μηχανικοί, άλλοι απόφοιτοι πανεπιστημίων, επιχειρηματίες, τουριστικοί πράκτορες, καλλιτέχνες ανιματέρ, δάσκαλοι χορού, αθλητές, σεφ.

Κουβανοί προπονητές διαφόρων ειδικοτήτων και δάσκαλοι έχουν προσφέρει τις υπηρεσίες τους σε σχολές χορού και αθλητικούς συλλόγους στην Αμαλιάδα, τη Θεσσαλονίκη, την Τρίπολη, την Κρήτη και την Αθήνα. Η προσφορά τους έχει αναγνωριστεί από τους μαθητές τους –συνήθως παιδιά και έφηβοι– ενώ και οι ελληνικές οικογένειες έχουν εκφράσει τις ευχαριστίες τους.

Επίσης έχουν πραγματοποιηθεί πολλές δημόσιες συζητήσεις με Κουβανούς συγγραφείς, ερευνητές, προσωπικότητες διαφόρων τομέων, καθώς και παραστάσεις Κουβανών καλλιτεχνών που επισκέπτονται κατά καιρούς την Ελλάδα.

Σε δέκα πόλεις της Ελλάδας¹⁵ έχει περιοδεύσει η έκθεση φωτογραφίας «Με την Κούβα στην καρδιά», αποτελούμενη από 90 εικόνες σχετικές με την Κούβα, που συνοδεύονται από επεξηγηματικά κείμενα στην ελληνική και την ισπανική γλώσσα. Παρομοίως, σε έξι διαφορετικά σημεία¹⁶ έχει παρουσιαστεί η έκθεση φωτογραφίας «Χοσέ Μαρτί: Με την Ελλάδα στην καρδιά», με εικόνες πενήντα περίπου τόπων της Ελλάδας που αναφέρονται από τον Μαρτί και οι οποίες συνοδεύονται από λεζάντες όπου εμφανίζονται τα αντίστοιχα πληροφοριακά κείμενα και στις δύο γλώσσες.

Αυτές οι εκθέσεις φωτογραφίας –που έχουν παρουσιαστεί μεταξύ 2018 και 2020, στο πλαίσιο ενός συνεχιζόμενου προγράμματος– έχουν αγαπηθεί από δεκάδες χιλιάδες Έλληνες πολίτες, καθώς και από πολίτες άλλων χωρών που επισκέπτονται την Ελλάδα. Επιπλέον, σχεδόν σε όλες έχουν δοθεί παραστάσεις από Κουβανούς καλλιτέχνες που ζουν στην Ελλάδα.

Οι προαναφερθείσες δράσεις πολιτιστικής ανταλλαγής, εκτός από προορισμοί, φιλοδοξούν κάτι παραπάνω: να αποτελέσουν σημεία αφετηρίας για να χτιστούν νέες γέφυρες μέσω των οποίων θα μεταφερθούν, και προς τις δύο κατευθύνσεις, οι κουβανοελληνικές πολιτιστικές ανταλλαγές του μέλλοντος. Ένας από αυτούς τους δρόμους, όπως παρουσιάζεται εδώ, περνά μέσα από τη διεξαγωγή επιστημονικών ερευνών που υπογραμμίζουν την παρουσία ελληνικών μοτίβων –είτε αυτά είναι πολιτιστικά, καλλιτεχνικά είτε αφορούν το ζήτημα της ανεξαρτησίας κ.ά.– στο έργο καταξιωμένων Κουβανών διανοουμένων, συγγραφέων, δημοσιογράφων και επαγγελματιών, με κορυφαίο παράδειγμα αυτό του Χοσέ Μαρτί.

15. Αυτές είναι: Αθήνα (δύο φορές), Λευκάδα, Τρίκαλα, Λάρισα, Καλαμάτα, Τρίπολη, Τρίλοφος, Ηράκλειο, Ικαρία, αλλά και στις γυναικείες φυλακές του Ελεόνα Θηβών. Η ίδια έκθεση παρουσιάστηκε επίσης στη Μανάμα, πρωτεύουσα του Βασιλείου του Μπαχρέιν.

16. Αυτά είναι: Αθήνα, Λευκάδα, Ικαρία, γυναικείες φυλακές Ελεώνα Θηβών, καθώς και οι σταθμοί Σύνταγμα και Ακρόπολη του Μετρό της Αθήνας.

Το καθολικά αναγνωρισμένο γραπτό έργο του Μαρτί έχει μελετηθεί σε αρκετές πλευρές του. Και σε άλλες λιγότερο. Γι' αυτό και σήμερα οι μελέτες πάνω στη σκέψη του Μαρτί καλούνται να προχωρήσουν σε παραπέρα νέες συστηματοποιήσεις. Ειδικότερα, η μελέτη των ελληνικών μοτίβων, που είναι παρόντα στο έργο του Μαρτί, είναι ένα από τα πεδία που προσείλκυαν το ενδιαφέρον κάποιων συγγραφέων αν και, όπως θα φανεί, αναγνωρίζεται επίσης η πρόκληση της συνέχισης της διεύρυνσης και εμπάθουσας στη μελέτη αυτού του θέματος.

Στο σημαντικό έργο της *Η ελληνική παράδοση στην Κούβα* (2003) η Κουβανή καθηγήτρια Ελίνα Μιράντα Κανσέλα (Elina Miranda Cancela) αναπτύσσει μια γενική άποψη για το πώς το ελληνικό αποτύπωμα έχει καταγραφεί στον κουβανικό πολιτισμό και τη λογοτεχνία στο βάθος της Ιστορίας, με αφετηρία το πρωτοποριακό έργο της *Καθρέφτης της υπομονής*. Σημειώνει την παρουσία μοτίβων στο έργο του Μαρτί που «αποκαλύπτουν την ταύτιση με τα ιδανικά και τις επιθυμίες που συμβολίζει η Ελλάδα». Υπογραμμίζει την παρουσία μιας «υπαρκτής σύνδεσης», ενός δεσμού ανάμεσα στη σκέψη του Μαρτί και των αγώνων της Ελλάδας. Επίσης παραθέτει την αναφορά του Μαρτί για τον «ελληνισμό» στον ποιητή Φρανσίσκο Σεγέν (Francisco Sellén). Επισημαίνει ότι στις αναφορές του Μαρτί σμίγουν «το μυθολογικό και το γήινο», «το παλιό και το καινούριο» και προσεγγίζει την εκτίμηση του Μαρτί για τη μορφή του Σίσυφου ως εμβληματικού παραδείγματος για την «αξία που αποδίδει ο Μαρτί στην προσπάθεια και τον μόχθο». Αναφέρεται στη «στενή ταύτιση και αφομοίωση προσώπων και μοτίβων» στον Μαρτί, όπως το ελληνικό κάλλος, αναδεικνύοντας την ύπαρξη μιας αντίληψης για το ελληνικό στοιχείο στο έργο του Μαρτί.

Σύμφωνα με τη Μιράντα Κανσέλα, οι περισσότερες αναφορές του Μαρτί στην ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα βρίσκονται στα κείμενά του της περιόδου «1881-1882», προσμετρώντας «και αυτές που περιέχονται στα ποιητικά του έργα». Επίσης υποστηρίζει ότι «η προσέγγιση του Μαρτί στους κλασικούς συγγραφείς κατά τα χρόνια της διαμόρφωσής του «αποκλείει την πιθανότητα οι πολυάριθμες αναφορές στο πολιτιστικό πεδίο της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας, που βρίσκονται διασκορπισμένες στο πλούσιο έργο του, να οφείλονται σε τυχαίο γεγονός ή στην απλή υιοθέτηση ενός λογοτεχνικού συρμού».¹⁷ Μεταξύ άλλων θεμάτων,¹⁸ η Μιράντα Κανσέλα ασχολήθηκε με την περίοδο της παραμονής του Μαρτί στη Σαραγόσα, ζήτημα στο οποίο θα επανέλθουμε παρακάτω.

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα, το *Η ελληνική παράδοση στην Κούβα* δεν επιδιώκει να εξαντλήσει το υπό συζήτηση θέμα, «αλλά ακριβώς το αντί-

17. Elina Miranda Cancela (2003), *La tradición helénica en Cuba*, Ομάδα Ελληνικών Μελετών, εκδ. Arte y Literatura, Αβάνα, σ. 39.

18. Τέτοια όπως οι ελληνικοί μύθοι του Χουλιάν ντελ Κασάλ (Julián del Casal) ή η Ελλάδα στο έργο της Λάουρας Μέστρε (Laura Mestre)· η απήχηση των κλασικών στον Αλέχο Καρπεντιέρ και ο ελληνικός απόπνοχος στον Λεσάμα Λίμα (Lezama Lima)· η επίσκεψη στα έργα του Ανακρέοντα της Φίνα Γκαρσία Μαρούς (Fina García Marrúz) ή οι συναντήσεις και οι αμοιβαίες μεταφράσεις των ποιητών Γκιγιέν και Ρίτσου.

θετο, να προωθήσει την έρευνα, όχι πια στο συγκεκριμένο πεδίο των γραμμάτων, το οποίο πραγματεύεται το βιβλίο, αλλά γύρω από τις διάφορες πολιτιστικές εκφράσεις». ¹⁹ Έτσι, η Μιράντα Κανσέλα θα φύτευε τον σπόρο, προκαλώντας για περαιτέρω έρευνα, όχι μόνο στο φιλολογικό πεδίο, αλλά επίσης και «γύρω από τις διαφορετικές εκφράσεις που συγκροτούν τον δικό μας πολιτισμό».

Παρομοίως η έρευνά μας εμπλουτίστηκε χάρη στα βιβλία *Χοσέ Μαρτί 1853-1895 Χρονολόγιο* (2003), του Κουβανού ιστορικού Ιμπραϊμ Ιδάλγκο Πας (Ibrahim Hidalgo Paz) και το *Λεξικό της σκέψης του Μαρτί* (2012) του Ραμίρο Βαλντές Γκαλαράγα (Ramiro Valdés Galarraga). ^{20 21} Αν και ο σκοπός τους δεν συνίσταται ειδικά στη μελέτη της παρουσίας ελληνικών μοτίβων στον Μαρτί, ωστόσο μας προσκαλούν, χωρίς να το επιδιώκουν, να εξερευνήσουμε το σημαντικό πεδίο των αναζητήσεων και των διαδοχικών προσεγγίσεων με τις οποίες ασχολείται η παρούσα μελέτη, καθώς και τον στόχο της, που είναι η ανεύρεση εκείνων των ψηφίδων που παραμένουν κρυμμένες κάτω από τον μανδύα του χρόνου στο κυκλώπειο γραπτό έργο του Δασκάλου και η ένταξή τους εκεί όπου τους αντιστοιχεί, είτε στους στιβαρούς κίονες που στηρίζουν τον ναό της γνώσης του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», είτε στις ζωφόρους και τις μετώπες που, σύμφωνα με τα λόγια του Μαρτί, τον κάνουν να «κλίνει ευλαβικά το γόνυ».

Η γνησιότητα, η αυθεντικότητα και η ένταση με την οποία προσεγγίζει ο Μαρτί τους κλασικούς συγγραφείς, καθώς και άλλους αναρίθμητους τομείς και παραμέτρους που συνδέονται με την Ελλάδα και το «ελληνικό στοιχείο» –όπως του άρεσε του Μαρτί να λέει– δεν θα μπορούν να αμφισβητηθούν, καθώς θα εξελίσσεται αυτή η εργασία, μέσα από μια πορεία συνάντησης και προσέγγισης, βήμα το βήμα, με τον εντυπωσιακό Όλυμπο των γεγονότων και των επιχειρημάτων, που τώρα μόνο κάποιες μακρινές κορυφές του αχνοφαίνονται.

Ωστόσο, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η ανάγκη να προσεγγίσουμε υπαρκτά, συγκεκριμένα σημεία επαφής ανάμεσα στον Μαρτί και το «ελληνικό στοιχείο» δεν υπακούει μόνο σε ακαδημαϊκές, επιστημονικές και επιστημολογικές απαιτήσεις. Υπάρχουν επιπρόσθετα κίνητρα για την πραγματοποίηση μιας εργασίας σαν κι αυτήν, τα οποία επίσης καθορίζονται από κοινωνικές ανάγκες, ανάγκες συγγενικών δεσμών και από υπαρκτούς ιστορικούς δεσμούς αίματος ανάμεσα στους λαούς της Κούβας και της Ελλάδας.

Χωρίς να επιδιώκουμε την πάντοτε εφήμερη ακρίβεια, καθώς πρόκειται για μια δυναμική διαδικασία μεταναστευτικής κλίμακας, εσωτερικής και εξωτερικής, οικογενειακής και προσωπικής, ας σημειωθεί ότι σήμερα εκατοντάδες Κουβανοί ζουν

19. Elina Miranda Cancela (2003), *La tradición helénica en Cuba*, Ομάδα Ελληνικών Μελετών, εκδ. Arte y Literatura, Αβάνα, σ. 8.

20. Ramiro Valdés Galarraga (2012), *Diccionario del pensamiento martiano*, εκδ. Ciencias Sociales, αναφορά στην Ελλάδα στη σ. 233· Ibrahim Hidalgo Paz (2003), *José Martí 1853-1895 Cronología*, Κέντρο Μελετών Μαρτί, Αβάνα.

21. Στο προαναφερθέν *Λεξικό της σκέψης του Μαρτί* του Βαλντές Γκαλαράγα, στο λήμμα «Ελληνες» ακολουθούν τρεις σύντομες σχετικές φράσεις του Μαρτί, οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω.

σε τουλάχιστον τριάντα διαφορετικά σημεία του ελληνικού χώρου. Μόνο στην Αθήνα κατοικούν περισσότεροι από 300. Παρομοίως, στη Θεσσαλονίκη υπάρχει ένας πυρήνας Κουβανών κατοίκων· επίσης σε πολλές πόλεις της νότιας Ελλάδας, στην Πελοπόννησο, όπως στην Κόρινθο, την Πάτρα, το Ναύπλιο και την Αμαλιάδα· στη βόρεια και την κεντρική Ελλάδα και την Αττική, όπως στην Αλεξανδρούπολη, τις Σέρρες, την Καβάλα, τη Δράμα, τη Φλώρινα, τα Ιωάννινα, τη Λαμία, τη Λάρισα, τον Βόλο, το Λαύριο· ή στα νησιά, όπως στην ιστορική Κρήτη –τόσο στο Ηράκλειο όσο και στα Χανιά–, στη Ρόδο, τη Μύκονο, τη Χίο, τη Λέσβο, τη Λήμνο, την Εύβοια, την Αίγινα, τη Σαλαμίνα, την Ιθάκη, την Κεφαλονιά, την Κέρκυρα, τη Λευκάδα και αλλού.

Η τεράστια πλειονότητα των Κουβανών πολιτών που κατοικούν στην Ελλάδα είναι αρμονικά ενταγμένοι στην ελληνική κοινωνία, είναι μέλη ελληνοκουβανικών οικογενειών που έχουν αποκτήσει απογόνους, μερικές φορές πολυάριθμους. Στις φλέβες των κοινών παιδιών και εγγονών τους –ίσως και δισέγγονων– ρέει ελληνικό και κουβανικό αίμα. Και το ίδιο θα συμβεί και με τα παιδιά τους και τα παιδιά των παιδιών τους, γενιά τη γενιά, για δεκαετίες και αιώνες. Σε αρκετές περιπτώσεις, οι απόγονοι, όπως επίσης οι Κουβανοί πατεράδες και μητέρες τους, έχουν και τις δύο εθνικότητες, είναι Έλληνες πολίτες αλλά και Κουβανοί πολίτες.

Εξ ου και αποτελεί κατανοπή πρόθεση αλλά και απαίτηση πολιτιστικής και πατριωτικής τάξης η φιλοδοξία ώστε οι Ελληνοκουβανοί, παιδιά και νέοι, να ενθαρρυνθούν να μάθουν πώς ένας συμπατριώτης τους του αναστήματος του Χοσέ Μαρτί μίλησε για τα μέρη όπου γεννήθηκαν. Να ενθαρρυνθούν να γνωρίσουν το έργο του σχετικά με την Ελλάδα, να μην αγνοούν το γεγονός ότι, με κάποιο τρόπο, ο Μαρτί βρέθηκε πριν από εκείνους εδώ. Το να αφυπνίσουμε στα παιδιά και στους νέους αυτό το κίνητρο, που είναι και πολιτιστικό και μαθησιακό, ίσως συνεισφέρει στο να αφυπνίσουμε μέσα τους το καλό που περικλείεται στο ενδιαφέρον για τη γνώση και την κατανόηση ενός τόσο εξυψωτικού και ανθρωπιστικού έργου.

Από την άλλη πλευρά, στην Κούβα υπάρχει μια παροικία Ελλήνων πολιτών που έχουν ενσωματωθεί αρμονικά στις κουβανικές οικογένειές τους και στην κουβανική κοινωνία, μια παροικία που αγαπά και ενδιαφέρεται να γνωρίσει τα σύμβολα της δεύτερης πατρίδας της. Είναι χιλιάδες και οι φίλοι της Κούβας στην Ελλάδα. Κάθε χρόνο και με εντεινόμενο ρυθμό, χιλιάδες Έλληνες επισκέπτονται την Κούβα ως τουρίστες ή συμμετέχουν σε αγροτικές εργασίες ως δείγμα αλληλεγγύης ή παρευρίσκονται στις παρελάσεις για την Πρωτομαγιά, τη Διεθνή Ημέρα των Εργαζομένων στην Πλατεία της Επανάστασης στην Αβάνα, καθώς και σε άλλες πλατείες της Κούβας. Από την άλλη μεριά, ολόενα και περισσότεροι Κουβανοί επισκέπτονται την Ελλάδα, με την οποία εδώ και δεκαετίες τούς ενώνουν οικογενειακοί δεσμοί αλλά και, σε πολλές περιπτώσεις, δεσμοί φιλίας και αγάπης.

Στην πλειονότητά τους, οι Κουβανοί στην Ελλάδα και οι Έλληνες στην Κούβα, οι οικογένειές τους και οι φίλοι τους τρέφουν, πέραν πάσης αμφιβολίας, ένα ζωηρό ενδιαφέρον για τον Μαρτί, τη ζωή του και το έργο του.

Επιπροσθέτως, σε αντιστοιχία με τις θετικές κουβανοελληνικές σχέσεις και κυρίως με την υπαρκτή δυνατότητα παραπέρα ανάπτυξής τους, τον Απρίλιο του 2017 οι υπουργοί Εξωτερικών της Δημοκρατίας της Κούβας και της Ελληνικής Δημοκρατίας, που συναντήθηκαν στην Αθήνα, αναγνώρισαν την αναγκαιότητα να προχωρήσουν σε νέες δράσεις για τη διεύρυνση των πολιτιστικών ανταλλαγών ανάμεσα στις δύο χώρες.

Η παρουσίαση της ενασχόλησης και της σκέψης του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο» θα μπορούσε να συνεισφέρει στη γνώση του αντίκτυπου που είχαν στον εθνικό ήρωα της Κούβας οι ιδέες, οι αγώνες, ο πολιτισμός, οι τέχνες, οι κλασικοί συγγραφείς, η γλώσσα, οι αθλητικές εκδηλώσεις, το «ελληνικό στοιχείο» ως σύνολο, καθώς επίσης και η εκπληκτική βεντάλια των πόλεων, περιοχών και τοποθεσιών της Ελλάδας που είναι παρούσες στο έργο του Μαρτί, μια ολόκληρη ήπειρος από ελληνικές αναφορές, ένας ανεκτίμητος κοινός πολιτιστικός θησαυρός και μια γέφυρα για τη συνάντηση συναδέλφωσης των δύο εθνών.

Ωστόσο, αυτός ο κοινός πολιτιστικός θησαυρός δεν αποτελεί ακόμα θέμα συζήτησης στα οικογενειακά τραπέζια, όπου τα παιδιά και οι νέοι ακούν με προσοχή άγνωστα γι' αυτούς πράγματα· δεν διδάσκεται στις σχολικές αίθουσες, εκεί όπου γεννιέται η πρώτη κοινωνική ματιά στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον· δεν έχουν ακόμα γίνει αντικείμενο μελέτης, συζήτησης και ανάπτυξης στο καμίνι των πανεπιστημίων, δεν υπάρχει στις βιβλιοθήκες και τα βιβλιοπωλεία διότι, παράδοξως, αυτός ο άυλος θησαυρός, αυτή η γνώση και αυτή η ματιά του Μαρτί στο «ελληνικό στοιχείο» κατοικεί μισοθαμμένη κάτω από τη σκόνη δύο αιώνων.

Μία από τις αιτίες, όπως όλα δείχνουν, βρίσκεται στο πεδίο της γέννησης νέας γνώσης, αφού αισθητή είναι η έλλειψη θεωρητικών εργασιών που να αποδεικνύουν την αντικειμενική ύπαρξη μιας κοινής κουβανοελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς στη θεώρηση του Χοσέ Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο». Είναι ιδιαίτερα εμφανής η έλλειψη εκδόσεων και κατόπιν μεταφράσεων, από τα ισπανικά στα νέα ελληνικά, στη γλώσσα «στην οποία τραγούδησε την Ελευθερία ο ποιητής Σολωμός», όπως θα δούμε στο Πρώτο Μέρος της έρευνάς μας «Το “ελληνικό στοιχείο” στον Μαρτί». Αν δεν προηγηθούν αυτά τα στάδια, θα είναι πιο δύσκολο να διευκολυνθεί η απαραίτητη διαδικασία, ώστε αυτή η πολιτιστική κληρονομιά να συζητιέται στα οικογενειακά τραπέζια, να τη διδάσκουν οι δάσκαλοι στα σχολεία, να αποτελεί αντικείμενο συλλογικής μελέτης και εμβάθυνσης στα πανεπιστήμια και να υπάρχουν σχετικά έργα στα βιβλιοπωλεία και τις δημόσιες βιβλιοθήκες.

Μπροστά στην υποβόσκουσα απειλή της λήθης, μετά το πέραςμα σε άλλον αιώνα, αυτόν της μοντέρνας αδιάφορης βιασύνης, των «θυελλωδών μοντέρνων κλίσεων και ενδιαφερόντων» που, «ακόμα χειρότερα, θα σβήσουν τα πάντα από τη μνήμη», το σίγουρο και λυτρωτικό γεγονός έγκειται στην κατοχή –όπως κατέχεται– αυτής της τύχης της κληρονομιάς, της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς που τρέφει το ανθρώπινο πνεύμα και την οποία οφείλουμε και μπορούμε να διασώσουμε ώστε να γίνει κήμα της κοινωνίας.

Επιπλέον, πρόκειται για μια γνωστική και πολιτιστική αναγκαιότητα, ενός κοινού ελληνοκουβανικού χρέους τιμής απέναντι στον Χοσέ Μαρτί και τον Διονύσιο Σολωμό, απέναντι στον Γκιγιέν και τον Ρίτσο, μεταξύ άλλων.

Η έρευνα *Ο Μαρτί και «το ελληνικό στοιχείο»* απαντά στο κάλεσμα να ερμηνεύσει την ύπαρξη μιας αναγκαιότητας ακαδημαϊκής και επιστημονικής φύσης, αλλά επίσης φιλοδοξεί και να ερμηνεύσει την ύπαρξη μιας αναγκαιότητας κοινωνικής, πολιτιστικής, λογοτεχνικής, μορφωτικής, οικογενειακής φύσης. Ανταποκρίνεται σε αυτό το κάλεσμα για να προωθήσει την πολιτιστική προσέγγιση μεταξύ δύο λαών, μέσω της μελέτης της αντίληψης για το «ελληνικό στοιχείο» στο έργο του Εθνικού μας Ήρωα Χοσέ Μαρτί, φάρο του κουβανικού έθνους, για τον οποίο, στην επέτειο των εκατό χρόνων από τον θάνατό του, ειπώθηκε ότι η παρουσία του «παραμένει ζωντανή στην ψυχή της πατρίδας».²²

Εντούτοις, όταν ο Μαρτί έκανε την πρώτη του αναφορά στην Ελλάδα δεν ήταν ούτε ήρωας, ούτε Απόστολος: ήταν μόνο ένας έφηβος που ακόμα δεν είχε κλείσει τα 16 του χρόνια. Και θα συνέχιζε να αναφέρεται στο ελληνικό στοιχείο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Δεν είναι τυχαίο που η Μιράντα Κανσέλα σημειώνει ότι στο έργο του Μαρτί «συναντάμε περισσότερες από χίλιες σαφείς αναφορές στον ελληνορωμαϊκό κόσμο» και διευκρινίζει ότι από αυτές, «περίπου το ένα τρίτο παραπέμπει σε ιστορικά πρόσωπα. Και στη συνέχεια, το ένα τρίτο από αυτές παραπέμπει σε πρόσωπα της μυθολογίας».²³

Παρεμπιπτόντως, παρότι σε κάποιες περιπτώσεις ο χειρισμός του «ελληνικού στοιχείου» και/ή «του ρωμαϊκού» προσεγγίζεται ως διαλεκτικός αδιαίρετος όρος, «ελληνορωμαϊκός», δεδομένης της αναμφισβήτητης γεωγραφικής εγγύτητας, της ιστορικής και γνωστικής συγγένειας των συστατικών τους ή και των αντιθέσεών τους: παρότι θεωρείται ότι θα μπορούσε να υπάρξει –και πράγματι υπάρχει– η αναγκαιότητα για μια συστηματοποίηση της ματιάς του Μαρτί σε σχέση με τον όρο *ελληνορωμαϊκός*, το ζήτημα αυτό ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσας έρευνας.

Στην πράξη, αυτού του είδους οι μελέτες αποτελούν μια συστηματοποίηση της θεώρησης που έχει μια συγκεκριμένη προσωπικότητα, ο Χοσέ Μαρτί, σχετικά με έναν ολόκληρο πολιτισμό, τον ελληνικό. Παρότι αυτό αρχικά υποδηλώνει μόνο την «εξερεύνηση» του αγνώστου, στο μέτρο που προχωρά η εν λόγω εξερεύνηση, η έρευνα περιπλέκεται, ο σχεδιασμός τίθεται σε νέες βάσεις και αναδύεται η ανάγκη να εισαχθούν διορθώσεις. Βαθμιαία, ξεκινά να αποκαλύπτεται η ύπαρξη ενός εκπληκτικού και συχνά άγνωστου αποδεικτικού βιβλιογραφικού υλικού.

Με δεδομένο ότι είναι αθέμιτη η απλοποίηση του υλικού που έχει βρεθεί ανάλογα με τη βούληση του υποκειμένου –συνήθως αναγκαστική λόγω της πίεσης του χρόνου– ή ο μηχανιστικός περιορισμός του εύρους της μελέτης –απλοποιώντας την πραγματικότητα–, μια ανάλυση που σέβεται τις πηγές, όπως προσπαθεί να κά-

22. Fidel Castro Ruz (1953), *La historia me absolverá*, Documento, σ. 43.

23. Elna Miranda Cancela (2003), *La tradición helénica en Cuba*, Ομάδα Ελληνικών Μελετών, εκδ. Arte y Literatura, Αβάνα, σ. 6.

νει η συγκεκριμένη, οφείλει να αντικατοπτρίζει με αυστηρότητα την πολυπλοκότητα και την έκτασή τους. Αυτό αποτελεί ιδιαίτερη πρόκληση όταν πρόκειται για ένα αντικείμενο σχετικά λίγο μελετημένο, διότι σημαίνει την υλοποίηση του τερπνού έργου της επεξεργασίας, της συστηματοποίησης και της περιγραφής εκατοντάδων κειμένων και ως πρόκειται για δημοσιογραφικά άρθρα, ποιήματα, προσχέδια, αποσπάσματα, διηγήματα, επιστολές, σημειώσεις, μεταφράσεις, όλα όσα θα σήμαιναν για τον μελετητή μια δουλειά πλούσια, υπομονετική, περίπλοκη και εντατική. Επομένως, η υλοποίηση, επιπροσθέτως, της μελέτης του *ρωμαϊκού στοιχείου* στον Μαρτί, ώστε στη συνέχεια να «ενσωματωθεί», από την άποψη του αντιθέτου του, στην κατηγορία «*ελληνορωμαϊκό*», θα προερχόταν από μια διαδικασία που απαιτεί όχι μόνο βάθος χρόνου και υπομονή στην αναζήτηση, την ανάλυση και τη σύνθεση, αλλά κυρίως χρόνο, πραγματικό χρόνο.

Πρέπει να προστεθεί εδώ και άλλο ένα στοιχείο που έχει βαρύτητα: ο Μαρτί χρησιμοποίησε μόνο μία και μοναδική φορά σε όλο το γραπτό παραγωγικό του έργο τον όρο «*ελληνορωμαϊκό*». Αυτό συνέβη στις «Σημειώσεις ταξιδιού. Γουατεμάλα», όταν στην ενότητα ΙΧ λέει: «Και με αυτές τις σκέψεις βρέθηκα στο κατώφλι της Κυρίας Θεόσια,²⁴ έτσι το χωριό είχε μετατρέψει το ελληνορωμαϊκό όνομα της ιδιοκτήτριας του μαγαζιού».²⁵ Στις πολυάριθμες μεταφράσεις του για την Ελλάδα και τη Ρώμη δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί αυτόν τον όρο ούτε μία φορά.

Στο *Ρωμαϊκές Αρχαιότητες* φαίνεται ότι παρότι, από τη μια πλευρά, μεταξύ Αθήνας και Ρώμης, συστατικά μέρη στο προαναφερθέν διαλεκτικό ζεύγος *ελληνορωμαϊκός κόσμος*, υπήρξαν έντονες συσχετίσεις –κάποιες κατά γενική παραδοχή αμφισβητούμενες–, από την άλλη, θα αποδειχτεί η ύπαρξη αρκετών διαφορών.

Σύμφωνα με τον Α. Σ. Γουίλκινς (A. S. Wilkins, 1883), «η επιστήμη της γλώσσας μάς δείχνει μετά βεβαιότητας ότι οι πρόγονοι των ιταλικών φυλών, αλλά και όλων των φυλών της Ελλάδας, καθώς επίσης και των φυλών των Κελτών, των Γερμανών, των Σλάβων, των Περσών και των Ινδών, ζούσαν μαζί ως ένας κοινωνικά ενωμένος λαός», γι' αυτό και «δεν μπορεί αρχικά να ήταν τόσο διαφορετικοί οι νόμοι και η διακυβέρνησή τους, ούτε οι συνήθειες και η εργασία τους, ούτε η γνώση τους για τη Φύση και τις τέχνες, ούτε η θρησκευτική τους πίστη και οι τελετές τους». Επομένως, αρχικά μοιράζονταν «τα σπέρματα πολλών πραγμάτων που αργότερα εξελίχθηκαν με πολλούς διαφορετικούς τρόπους». Παρ' όλα αυτά, ο ίδιος λέει ότι «μετέπειτα αυτοί οι λαοί διασκορπίστηκαν» και «καταγράφει ότι κάθε φυλή θα πρέπει να έζησε με πολύ διαφορετικό τρόπο από τις άλλες».²⁶

Ο Γουίλκινς υποστηρίζει ότι οι διαφορές του κλίματος και του τοπίου, της δια-

24. Ίσως να πρόκειται για το ελληνικό όνομα Θεοδοσία, παραλλαγή του γυναικείου ονόματος Θεοδώρα, ενώ το αντίστοιχο αντρικό είναι Θεόδωρος. Σημαίνει: θεός και δώρο: θείο δώρο ή δώρο του θεού.

25. José Martí, «Apuntes de viajes. Guatemala», χωρίς χρονολογία, AXM, τόμ. 19, σ. 58.

26. José Martí, *Traducción de la obra de A. S. Wilkins Antigüedades Romanas*, 1883, AXM, τόμ. 25, σ. 103.

τροφής και των ασχολιών των ξένων λαών με τους οποίους έκαναν εμπόριο ή πολεμούσαν ή οι κυβερνήσεις κάτω από τις οποίες ζούσαν ξεχωριστά «ήρθαν να δώσουν σε κάθε κλαδί εκείνου του μεγάλου κορμού έναν σχεδόν δικό του χαρακτήρα». Με τέτοιο τρόπο ώστε «οι Έλληνες και οι Ιταλοί, παρότι είναι κοντινοί συγγενείς, ζούσαν και σκέφτονταν με αξιοσημείωτα διαφορετικό τρόπο» και «εκείνα τα πράγματα που θεωρούνταν πιο ακριβά για τους Έλληνες, μικρή σημασία είχαν στα μάτια των Ρωμαίων». Λέει ότι οι Έλληνες «δεν πρόσεχαν τόσο μήπως ακολουθήσουν πρακτικές που στα μάτια των Ρωμαίων φάνταζαν ειδικές», διότι «όσοι ήταν στην Ελλάδα είχαν μερικές φορές κάποιες αρετές που όσοι ήταν στη Ρώμη τις θεωρούσαν αισχρές, κακές συνήθειες. Εξ ου και αργότερα, όταν οι Έλληνες και οι Ρωμαίοι ήρθαν σε πιο στενή επαφή, είναι συχνά εμφανές ένα είδος αντιπάθειας που συγγενεύει με κάτι παρόμοιο με την περιφρόνηση».²⁷

Ο Γουίλκινς εκφράζει την άποψη ότι «οι πραγματικοί Ρωμαίοι, με την περηφάνια του αφέντη, περιφρονούσαν την παραπλανητική, δουλοπρεπή και κολακευτική δολιότητα των εκφυλισμένων Ελλήνων της εποχής τους, ενώ και οι οξυδερκείς Έλληνες χλεύαζαν συγκεκριμένα τον υπερόπτη κύριο, τον οποίον αποπλανούσαν με τις κολακείες τους και ένιωθαν την ίδια περιφρόνηση για την άγνοια και την άξεστη συμπεριφορά των Ρωμαίων, είτε ανοιχτά και χωρίς περιστροφές είτε με συγκαλυμμένη αργόσχολη επιτήδευση, ως προς την προστασία των γραμμάτων και των τεχνών». «Πιο ξεκάθαρα», συνεχίζει, «φάνηκε εκείνη η αίσθηση τον καιρό της Αυτοκρατορίας, όταν πια οι Ρωμαίοι είχαν ξεπέσει από το ευγενές τους βάθρο, όπως και οι Έλληνες. Αλλά φυσικά αυτό έπρεπε να αναδειχτεί μέσα από την ουσιαστική διαφορά στον χαρακτήρα και των δύο μεγάλων εθνών».²⁸

Προσθέτει ότι «ο Πλίνιος και οι άντρες της εποχής του που του έμοιαζαν είχαν εκμεταλλευτεί ό,τι καλύτερο υπήρχε στα γράμματα και τις τέχνες της Ελλάδας», έχοντας ως δεδομένο ότι «οι αρετές που δίνουν τόση ευχαρίστηση στους άντρες της Αθήνας, έλαμπαν διά της απουσίας τους στους άντρες της Ρώμης», επειδή «οι Έλληνες ξεχώριζαν για τον συμπαθητικό χαρακτήρα τους και οι Ρωμαίοι για το ότι αγαπούσαν λίγο και με τραχύτητα. Οι Έλληνες εκτιμούσαν την ομορφιά σε όλα τα πράγματα και δύσκολα μπορούσαν να αντιληφθούν ότι υπάρχει κάτι καλό χωρίς να είναι και ωραίο».²⁹

Πάντα αναφερόμενος στην αρχαία Ρώμη, προσθέτει ότι ο Ρωμαίος «δεν μπόρεσε ποτέ να γίνει καλλιτέχνης ενώ εκείνα τα γλυπτά που στόλιζαν τους κήπους και τους δρόμους της Ρώμης και που έφτασαν να είναι σε μεγάλη ζήτηση και πολύ της μόδας ήταν, σχεδόν χωρίς καμία εξαίρεση, φτιαγμένα από χέρια ξένων». Ωστόσο, «για τον Έλληνα, η έννοια της αρετής είναι συνώνυμη με αυτήν της ανωτερότητας» και είναι πιθανό «η φράση να χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά για να προσδιορίσει την τέλεια δημιουργία κάποιου όμορφου αντικειμένου». Αντίθετα, «για τον Ρω-

27. Στο ίδιο, σ. 103.

28. Στο ίδιο, σ. 103.

29. Στο ίδιο, σ. 107.

μαίο, η αρετή ήταν συστατικό των αντρικών πράξεων και της προθυμίας να δρας και να τολμάς στις μάχες».³⁰

Ο Γουίλκινς παρατηρεί ότι «οι Έλληνες περηφανεύονταν για το γεγονός ότι δεν έμοιαζαν με τους βαρβάρους, που μιλούσαν άλλη γλώσσα και λάτρευαν άλλους θεούς, παραδέχονταν όμως, ως επί το πλείστον, ότι είχαν κάποια καθήκοντα που προέκυπταν από τη συναναστροφή τους με αυτούς». Αντίθετα, «οι Ρωμαίοι έβλεπαν κάθε ξένο σαν εχθρό και χρησιμοποιούσαν την ίδια λέξη για να χαρακτηρίσουν και τους δύο». Γι' αυτή την εκτίμηση θα διαφωνήσει με τον Κικέρωνα, διότι ο Κικέρων «μας λέει ότι αυτό ήταν δείγμα της φυσικής καλοσύνης των πρώτων Ρωμαίων οι οποίοι, μη θέλοντας να αποκαλέσουν εχθρούς ούτε καν αυτούς που πολεμούσαν εναντίον τους, τους αποκαλούσαν απλά ξένους». Ωστόσο, αντικρούει ο Γουίλκινς, «ο Κικέρων έζησε σε μια εποχή κατά την οποία στον νου των ανθρώπων κυριαρχούσαν σκέψεις που τους είχαν μεταδώσει οι σοφοί και καλοί Έλληνες δάσκαλοι».³¹

Η ίδια πηγή μιλά και για άλλες διαφορές ανάμεσα στο ελληνικό και το ρωμαϊκό στοιχείο, ανάμεσα σε δύο πολιτισμούς που διέφεραν ως προς «την αγάπη για τις δημόσιες συζητήσεις, που τόσο ωφέλιμες ήταν για τους Έλληνες και, κυρίως, για τους Αθηναίους», αν και τόσο στη Ρώμη όσο και στην Αθήνα «διεξάγονταν συνελεύσεις όλων των πολιτών» για να παρθούν αποφάσεις πάνω σε σημαντικά ζητήματα, όπου οι πιο επιφανείς δημόσιοι άντρες έκαναν ομιλίες, στις οποίες «δινόταν μεγάλο βάρος στην καλή ρητορεία, την οποία καλλιεργούσαν με μεράκι», αν και «η ελεύθερη συζήτηση δεν γοήτευε τόσο τους Ρωμαίους όσο τους Αθηναίους. Ούτε ένιωθαν οι Ρωμαίοι, συνηθισμένοι στο να υπακούν, την ίδια ανάγκη να συζητήσουν διεξοδικά κάθε θέμα πριν αποφασίσουν να ταχθούν με τη γνώμη του αρχηγού τους».³²

Το *Ρωμαϊκές Αρχαιότητες* πραγματεύεται επίσης τις διαφορές που σαφώς υπήρχαν ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ρωμαίους σχετικά με τα γούστα τους στο θέατρο. Ο Γουίλκινς εκφράζει τη γνώμη ότι «στον λαό της Αθήνας προκαλούσε χαρά το να κάθεται στο θέατρο όλη την ημέρα, ακούγοντας τους διαλόγους των διάσημων τραγωδιών», ενώ στη Ρώμη «ήταν δημοφιλείς μόνο οι φάρσες και οι παντομίμες ενώ στις παραστάσεις των τραγωδιών τους απασχολούσε κυρίως η λάμψη των στολών και οι θαυμαστές πομπές που παρουσιάζονταν στη σκηνή. Και έπρεπε να δει κανείς το πώς έβγαιναν εν τάχει από το θέατρο, στη μέση της πιο απολαυστικής κωμωδίας, για να πάνε να δουν τους σαλιμπάγκους να χορεύουν ή τους πυγμάχους να παλεύουν».³³

Προσθέτει ότι μια «προσφιλής ψυχαγωγία» για τους Αθηναίους ήταν το «να ακούν τις ευρηματικές αγορεύσεις και τους λόγους υπεράσπισης που εκφωνούνταν στη

30. Στο ίδιο, σ. 107.

31. Στο ίδιο, σ. 108-109.

32. Στο ίδιο, σ. 108.

33. Στο ίδιο, σ. 108.

σκηνή, που τους θύμιζαν τις πολύ αγαππές ρητορικές αναμετρήσεις τους ή τις γεμάτες ζωντάνια συνελεύσεις του λαού», όμως οι Ρωμαίοι, «τουλάχιστον τα τελευταία χρόνια, διασκέδαζαν παρακολουθώντας τις αρματοδρομίες στα στάδια ή τη βάνουσι πάλη ανάμεσα στους μονομάχους (*gladiatori*) ή εναντίον τρομερών θηρίων».³⁴

Τέλος, ο Γουίλκινς σημειώνει ότι η Αθήνα περηφανευόταν που ήταν γνωστή ως «το σχολείο της Ελλάδας και, ακόμα και στη θλιβερή παρακμή της, έσφυζε από πλήθη επισκεπτών από όλα τα μέρη της γης, που έρχονταν για να δουν τα έργα τέχνης της, να ακούσουν τους δασκάλους ρητορικής και φιλοσοφίας ή να μάθουν την υπέροχη λογοτεχνία της στο ίδιο μέρος όπου είχε διδάξει ο Πλάτωνας, στη σκιά των ελαιώνων, στην Ακαδημία ή στο κατάμεστο θέατρο όπου άκουγαν με ρίγος τις μεγαλειώδεις τραγωδίες του Σοφοκλή», αν και «σε πολύ μεγαλύτερο αριθμό κατέφευγαν οι ξένοι στη Ρώμη των αυτοκρατόρων, αλλά πήγαιναν εκεί μόνο για να επιδείξουν τα ταλέντα τους στην πιο ακριβή αγορά ή να αυγατίσουν τις περιουσίες τους σε εκείνο το κέντρο που εξέπεμπε σε όλο τον κόσμο πλούτο και ισχύ».³⁵

Με την παράθεση των πιο πάνω αναφορών, η παρούσα μελέτη δεν επιχειρεί να εκφέρει κάποια δική της άποψη για το *ελληνορωμαϊκό* στοιχείο – αυτό δεν είναι το ζητούμενο εδώ. Το μόνο που προτίθεται να κάνει είναι να επισημάνει δύο σημεία. Πρώτον, να δείξει μέσω τρίτων ότι, στο περιθώριο των πιθανών ομοιοτήτων και συσχετίσεων με άλλους πολιτισμούς, ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός παρουσιάζει τα δικά του στοιχεία που τον καθιστούν μοναδικό, ακριβώς όπως ανάλογα στοιχεία εμφανίζονται και στον ρωμαϊκό πολιτισμό, τον γερμανικό, τον σλαβικό, τον κελτικό, τον αιγυπτιακό, τον περσικό, τον κινεζικό ή τον ινδικό και ότι αυτές τις μοναδικότητες τις αντιλήφθηκε ο Μαρτί και τις αποτύπωσε στα έργα του. Δεύτερον, να υπογραμμίσει ένα όχι λιγότερο σημαντικό γεγονός, που είναι ότι ο μεταφραστής από τα αγγλικά στα ισπανικά του έργου του Α. Σ. Γουίλκινς *Ρωμαϊκές Αρχαιότητες* ήταν ακριβώς ο Χοσέ Μαρτί.

Παρότι δεν θα ήταν δυνατόν να αναπτύξουμε εδώ ένα πιθανό, παρακείμενο και ελκυστικό θέμα για τον Μαρτί και «το ρωμαϊκό στοιχείο», η παρούσα έρευνα δεν αγνοεί την παρουσία κάποιων ευρημάτων για το *ρωμαϊκό στοιχείο* στο έργο του Μαρτί, εφόσον αυτά είναι χρήσιμα για την εκπλήρωση του σκοπού που έχει τεθεί. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεν θα αγνοθούν ούτε και οι αναφορές στο *ελληνο-λατινοαμερικανικό στοιχείο* που περιέχονται σε κάποια έργα του Μαρτί.

Όπως δηλώνεται από τον τίτλο, το αντικείμενο της έρευνάς μας είναι η παρουσία των ελληνικών μοτίβων στο έργο του Χοσέ Μαρτί, το οποίο διακρίνεται για το πνευματικό εύρος του και χαρακτηρίζεται, μεταξύ άλλων, από μια ποικιλόμορφη παρουσία ελληνικών μοτίβων, τα οποία αναδύονται ως αποτέλεσμα της κοσμοθεωρητικής ματιάς του προς την Ελλάδα, όπου περιέλαβε στο σύνολό τους τόσο την καλλιτεχνική, ιστορική και πολιτιστική της διάσταση όσο και την επανα-

34. Στο ίδιο, σ. 108-109.

35. José Martí, *Traducción de la obra de A. S. Wilkins Antigüedades Romanas*, AXM, τόμ. 25, σ. 107-108.

στατική της διάσταση και αυτήν του ιδανικού της ανεξαρτησίας που ήταν παρόν στο έπος των αγώνων της.

Ένα πεδίο που έχει πολύ λίγο μελετηθεί σε σχέση με την προσέγγιση του Μαρτί στο «ελληνικό στοιχείο» είναι η γεωγραφική παράμετρος ή διάστασή του, δηλαδή η συστηματοποίηση του γεωγραφικού-εδαφικού συστατικού του «ελληνικού στοιχείου», σύμφωνα με το γραπτό έργο του Μαρτί. Αυτή η έρευνα δεν έχει εντοπίσει προηγούμενες θεωρητικές εργασίες που να συμπεριλαμβάνουν αυτό το πεδίο στο αντικείμενό τους. Η παρούσα εργασία περικλείει στο πεδίο μελέτης της την ανάλυση της γεωγραφικής-εδαφικής παραμέτρου στη θεώρηση του Μαρτί για «το ελληνικό στοιχείο», ακολουθώντας ως καθοδηγητικό νήμα της έρευνας τη συστηματοποίηση της ενασχόλησης του Μαρτί με διάφορες περιοχές και τοποθεσίες τόσο της ηπειρωτικής όσο και της νησιωτικής Ελλάδας.

Έχει καταβληθεί προσπάθεια να αποδειχτεί ότι αυτό το συστατικό, η γεωγραφική διάσταση ή παράμετρος του «ελληνικού στοιχείου», έχει τη δική της παρουσία στο έργο του Μαρτί, γεγονός που ελκύει τη ματιά ως αυτοτελές πεδίο μελέτης, διευκρινίζοντας ότι θα ξεθάψει αυτό το «αρχαιολογικό εύρημα», υπαρκτό όπως φαίνεται, θα αποκαλύψει και θα εξορύξει κάθε ψηφίδα που κρύβεται μέσα του, θα το μελετήσει, θα το περιγράψει και θα εντάξει στο πεδίο της τέχνης τη νέα γνώση που θα μπορούσε να παραχθεί από αυτή την ενασχόληση, φτάνοντας έτσι σε ένα αποτέλεσμα που θα ενίσχυε ακόμα περισσότερο την υπάρχουσα αντίληψη για τον οικουμενικό χαρακτήρα του έργου του Μαρτί.

Όπως όλα δείχνουν, την ακαδημαϊκή μόρφωση του Μαρτί είχε επηρεάσει η διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων της Γεωγραφίας και της Ιστορίας, που εκείνη την εποχή διδάσκονταν ως ενιαίο μάθημα. Τουλάχιστον αυτό προκύπτει από τη μελέτη μιας δικής του σύντομης σημείωσης που έγραψε μεταξύ 1870 και 1874 όταν φοιτούσε στο Λογοτεχνικό Πανεπιστήμιο της Σαραγόσα, στην οποία χρησιμοποίησε τον όρο «Ιστορική Γεωγραφία», όπως εμφανίζεται στις σημειώσεις του στο *Τετράδιο Σημειώσεων Νο 2* «Χώρες της Ευρώπης. 18 – Ελλάδα», για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω.

Ο καθορισμός του αντικειμένου μελέτης με όρους του «ελληνικού στοιχείου», εκτός του ότι θα συνεισφέρει στην έρευνα της ματιάς του Μαρτί πάνω στο θέμα, ξεκινώντας από τις «διάφορες πολιτιστικές εκφάνσεις»,³⁶ όπου η γεωγραφική παράμετρος, όπως ταυτοποιείται σε αυτή την έρευνα, αποτελεί επίσης μια έκφραση αυτής της πολιτιστικής ευρύτητας του Μαρτί, αναγκαστικά θα τεθεί υπό αξιολόγηση η θέση ότι «η Ελλάδα ή καλύτερα το ελληνικό στοιχείο έχει για τον Μαρτί μια ιδιαίτερη σημασία»,³⁷ σύμφωνα με τη Μιράντα Κανσέλα.

Το γενικό αντικείμενο αυτής της εργασίας συνίσταται στο να δείξει την ύπαρξη μιας θεώρησης του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», η οποία κατανοείται εδώ

36. Elna Miranda Cancela (2003), *La tradición helénica en Cuba*, Ομάδα Ελληνικών Μελετών, εκδ. Arte y Literatura, Αβάνα, σ. 8.

37. Στο ίδιο, σ. 44.

ως η δεδομένη ενασχόληση του Κουβανού δημοσιογράφου, συγγραφέα και μεταφραστή Χοσέ Μαρτί, μεταξύ 1869 και 1895, με το σύνολο των ιδιομορφιών, των ιδιαιτεροτήτων και των ιδίων χαρακτηριστικών του ελληνικού πολιτισμού, όπως είναι η προέλευσή του, η κουλτούρα του, η γλώσσα, οι λαοί του, οι συνήθειες, τα έθιμα, οι αγώνες και το ιστορικό νόημα. Και σ' αυτόν τον πολιτισμό αναγνωρίζεται ως ιδιαίτερο πεδίο η προσέγγιση του «ελληνικού στοιχείου» παίρνοντας ως καθοδηγητικό νήμα τη γεωγραφική παράμετρο.

Η έρευνά μας ξεκινά με την υπόθεση ότι, παρότι κάποιοι συγγραφείς έχουν διαμορφώσει ένα λίγο έως πολύ ευρύ πλαίσιο σχετικά με την παρουσία ελληνικών μοτίβων στο γραπτό έργο του Μαρτί, αυτό συνέβη κυρίως με αφορμή την παράμετρο της ονοματολογίας, δηλαδή τη μελέτη της ενασχόλησης του Μαρτί με υπαρκτά ή μυθολογικά ελληνικά πρόσωπα, καθώς και με το έργο των κλασικών της ελληνικής λογοτεχνίας. Ωστόσο, αυτή η γνώση θα μπορούσε να εμπλουτιστεί και να ενσωματωθεί ακόμα περισσότερο, εάν παίρναμε ως καθοδηγητικό νήμα της έρευνας τη γεωγραφική παράμετρο, που επίσης είναι παρούσα στη ματιά του Μαρτί στο «ελληνικό στοιχείο».

Η εργασία που συντελέστηκε για να τεκμηριώσει την παραπάνω υπόθεση και να εκπληρώσει τους στόχους της έρευνάς μας επικεντρώθηκε στην ταυτοποίηση, την ανάλυση, τη σύνθεση και την περιγραφή των διαφορετικών πλευρών που συγκροτούν τη θεώρηση του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», καθώς και το ενδιαφέρον του για διάφορες περιοχές και τοποθεσίες της Ελλάδας.

Για να εκπληρωθούν αυτοί οι στόχοι ήταν αναγκαίο, μέσα σε ένα ολόκληρο σύμπαν εργασιών του Μαρτί, να ταυτοποιηθούν εκείνες που προσέγγιζαν ελληνικά μοτίβα. Από αυτή την ταυτοποίηση προέκυψε η χρονολογική ταξινόμηση των κειμένων, έγινε η ανάλυσή τους, η σύνθεση και η θεματική συστηματοποίηση του περιεχομένου τους. Επίσης έτσι πραγματοποιήθηκε και η ανάλυση και η συστηματοποίηση της ενασχόλησης του Μαρτί με «το ελληνικό στοιχείο» σε γεωγραφική-εδαφική κλίμακα.

Εδώ πρέπει να τονιστεί ότι, στην πράξη, πολλές φορές αυτές οι εργασίες εκτυλίσσονται αρμονικά, καθώς δεν πρόκειται για διαδικασίες τόσο διαδοχικές όσο συνθετικές, γεγονός που κάθε φορά εξαρτάται από παράγοντες όπως, μεταξύ άλλων, το πόσες φορές αναφέρει ο Μαρτί μια περιοχή, το τι είπε γ' αυτήν ή η ιστορική σημασία του ζητήματος που προσεγγίζεται. Δηλαδή η διαδικασία οικοδόμησης του αφηγήματος σχετικά με τη θεώρηση του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», στη θεματική και γεωγραφική παράμετρό του, θα εξαρτάται από την πηγή, από το πώς αυτή πραγματεύεται κάθε θέμα και από την κάθε περιοχή.

Όπως θα φανεί, η ενσωμάτωση των γεωγραφικών και ονοματολογικών παραμέτρων στα ευρήματα που θα προκύψουν από την έρευνα αποτελεί για το εν λόγω ζήτημα μια μεθοδολογική και γνωστική απαίτηση, όπως επίσης και μια συνεχής πρακτική στο γραπτό έργο του Μαρτί. Γι' αυτό δεν θα ήταν συνεπές να μιλήσουμε για τη γεωγραφική θέση του Στενού των Θερμοπυλών, χωρίς να αναφερθεί αυτό

που είπε ο Μαρτί για την ιστορική μάχη που έγινε εκεί τον 5ο αιώνα π.Χ. ή για τον Λεωνίδα της Σπάρτης· ή να αναφερθούμε στον «Όλυμπο» χωρίς να μιλήσουμε για τις αναφορές του Μαρτί στον Δία· ή να μιλήσουμε για την πόλη του «Μεσολογγίου» προσπερνώντας τις αναφορές του Μαρτί στον Σολωμό· ή να μιλήσουμε για το «μαντείο των Δελφών» χωρίς να αναφέρουμε τον Απόλλωνα· ή να αναφερθούμε στον αρχαιολογικό χώρο των «Μυκηνών» αποσιωπώντας τις αναφορές του Μαρτί στον Χάινριχ Σλίμαν, μεταξύ άλλων. Όλα τα παραπάνω είναι τόποι τους οποίους αναφέρει ο Μαρτί.

Τα παραπάνω σημαίνουν ότι η ενσωμάτωση διαφόρων παραμέτρων ανάλυσης δεν θα υπακούει μόνο στην ανάγκη να εφαρμοστεί η ιστορικο-λογική μέθοδος ή η ακαδημαϊκή. Θα υπακούει επίσης στο γεγονός ότι αυτή η πρακτική εμφανίζεται με σαφήνεια στο γραπτό έργο του Μαρτί, ο οποίος ολοκληρωμένα προσέγγισε κατηγορίες, όπως η γεωγραφική, η ιστορική-επική, το καλλιτεχνικό στοιχείο και το λογοτεχνικό· και επιπροσθέτως στην Ελλάδα: το μυθολογικό στοιχείο, διαχωρισμένο πολιτιστικά από την Ιστορία και το παρόν με λεπτά, απαλά, διάφανα και ιερά όρια.

Επομένως, η υιοθέτηση της γεωγραφικής παραμέτρου ως δρόμου για την προσέγγιση του στόχου της έρευνας δεν θα παρεκκλίνει ούτε θα απλοποιήσει την ευρεία θεώρηση του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», ούτε θα εξασθενήσει τη συνοχή της καθώς η ενασχόληση με αυτήν θα βρίσκεται εντός του περιεχομένου, με βάση την αρχή της αδιαίρετης καθολικότητας που είναι παρούσα στο έργο του Μαρτί. Επίσης θα συμπεριλαμβάνονται τα γεγονότα που έχουν συντελεστεί σε συγκεκριμένες γεωγραφικές τοποθεσίες και, με τη βοήθειά τους, θα μπορούν να οικοδομούνται –ή όχι– συγκεκριμένες γενικεύσεις, πάντοτε αγκυρωμένες στις εποχές, τα περιεχόμενα και τις συγκεκριμένες έννοιες, σε αρμονία με τη σκέψη και το έργο του Μαρτί πάνω σε αυτά.

Άλλη μια πτυχή της μελέτης μας ήταν να προχωρήσουμε σε μια ομαδοποίηση των εξεταζόμενων έργων του Μαρτί, σύμφωνα με το έντυπο μέσο –ή άλλη πηγή, ανάλογα με την περίπτωση– όπου δημοσιεύτηκαν. Αυτό μας επέτρεψε να συντάξουμε έναν «γενικό χάρτη» για το «ελληνικό στοιχείο» στον Μαρτί, όπου ενσωματώνονται και ομαδοποιούνται οι ταυτοποιημένες πληροφορίες σύμφωνα με τα ακόλουθα κριτήρια: χρονολογικό, γεωγραφικό, θεματικό, ανά έντυπο μέσο και ανά χώρα όπου εμφανίστηκαν δημοσιευμένα τα εν λόγω έργα. Ας σημειωθεί ότι αυτή η εργασία δεν έχει επιχειρηθεί ξανά στο παρελθόν.

Στο Παράρτημα 1, «Χρονολόγιο του “ελληνικού στοιχείου” στο έργο του Χοσέ Μαρτί», όπως φαίνεται από τον τίτλο του, παρουσιάζονται στη συσχέτισή τους τα κείμενα στα οποία ο Μαρτί προσέγγισε ελληνικά μοτίβα, σύμφωνα με τη βιβλιογραφική έρευνά μας. Οι πληροφορίες που περιέχονται εδώ είναι οι ακόλουθες: έτος δημοσίευσης και ημερομηνία, τίτλος κειμένου, έντυπο στο οποίο είδε το φως το δημοσίευμα, τόμος των *Απάντων*, σελίδα και λέξεις-κλειδιά. Ας σημειωθεί ότι παρόμοια εργασία δεν έχει γίνει ξανά στο παρελθόν.

Διευκρινίζεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οι επιμελητές των *Απάντων* του Χοσέ Μαρτί δεν μπόρεσαν να προσδιορίσουν την ακριβή ημερομηνία ή/και το έντυπο μέσο όπου εμφανίστηκαν κάποιες εργασίες του Μαρτί, και αυτή η απουσία θα επισημαίνεται ανά περίπτωση.

Στο Παράρτημα 2, «Ονοματολογία του “ελληνικού στοιχείου” στο έργο του Χοσέ Μαρτί», εμφανίζονται ομαδοποιημένα κατά αλφαβητική σειρά τα ονόματα των ιστορικών ή μυθολογικών ελληνικών προσώπων που παραθέτει ο Μαρτί, το πλήθος των περιπτώσεων που τα παραθέτει, καθώς και ο αριθμός του τόμου και των σελίδων των *Απάντων* όπου εμφανίζονται οι εν λόγω αναφορές.

Όσον αφορά τη βιβλιογραφία, η έρευνά μας βασίστηκε πρωτίστως στην ανάλυση και σύνθεση των *Απάντων* του Χοσέ Μαρτί. Επιπλέον, πάρθηκαν υπόψη το Γεωγραφικό Ευρετήριο και το Ευρετήριο Κύριων Ονομάτων που περιλαμβάνονται στα *Άπαντα*. Επομένως οι αναφορές που γίνονται εδώ στα έργα του Χοσέ Μαρτί, εκτός και αν υποδεικνύεται άλλη πηγή, έχουν παρθεί από τα *Άπαντα* του. Επίσης έχουν ληφθεί υπόψη εργασίες για τη γεωγραφία της Ελλάδας,³⁸ διάφοροι χάρτες, καθώς και έργα Κουβανών συγγραφέων που έχουν προσεγγίσει κάποιες πλευρές του αντικειμένου της έρευνάς μας.

Μετά τον Επίλογο θα αποτυπωθεί η σχέση των έργων, καθώς και οι βασικές ιστοσελίδες στις οποίες καταφύγαμε. Η έρευνά μας περιλαμβάνει περίπου 940 υποσημειώσεις με τις βιβλιογραφικές αναφορές ή σχόλια, ανάλογα με την περίπτωση. Η βιβλιογραφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε διασφαλίζει ότι οι πηγές που αναλύονται, καθώς και ότι τα συμπεράσματα στα οποία καταλήξαμε μπορούν να συγκριθούν και να επαληθευτούν από τον αναγνώστη.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, όσο ελκυστικά και αν είναι τα θέματά μας, αποφεύχθηκε, όσο ήταν δυνατόν, να περιγραφούν οι συσχετίσεις και οι συνδέσεις που ενδεχομένως υπάρχουν σε καθένα από αυτά, έτσι ώστε το γραπτό αφήγημα να

---

38. Βιβλιογραφία που πάρθηκε υπόψη σχετικά με χαρακτηριστικά, γεωγραφική θέση, γραφική απεικόνιση, μυθολογία και ιστορία των πόλεων, επαρχιών και περιοχών της Ελλάδας που αναφέρονται σε αυτή την έρευνα: *Sparta. Timeless choice* (2014), Δήμος Σπάρτης· Giorgio Bejor (2013), *Grecia Antigua*, 1η έκδ. 1998, επαν. 2013, Universidad de Pisa· *Αρχαία Ελλάδα*, 1998, εκδ. Μιχάλης Τουμπής· Κατερίνα Σέρβη (2001), *Ελληνική Μυθολογία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.· Ολυμπία Βικάτου (2006), *Ολυμπία*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.· *Ολυμπία. Ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο*, επιμ. Μανόλης Ανδρόνικος, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.· Έφη Καρποδίνη-Δημητριάδη (2003), *Η Πελοπόννησος. Ταξιδιωτικός Οδηγός μουσείων, μνημείων και αρχαιολογικών χώρων*, Εκδοτική Αθηνών Α.Ε.· Μαρία Βασιλάκη (2003), *Λάρισα: εικόνες από το παρελθόν*, 3η έκδ., εκδ. «Ελλά»· Θεοχάρης Προβατάκης, *Όρος Άθως, χωρίς χρονολογία έκδοσης*, Θεσσαλονίκη· *Ελλάδα: ανάμεσα στον μύθο και την ιστορία. 8500 χρόνια πολιτισμού* (2002), εκδ. Χαϊτάλης, Αθήνα· Άγια Μετέωρα: μια πόλη από πέτρα μεταξύ ουρανού και γης, χωρίς χρονολογία έκδοσης, Μοναστήρι Αγίου Στεφάνου, Καλαμπάκα· Αθήνα, η πόλη του πνεύματος και της δημοκρατίας, εκδ. Μιχάλης Τουμπής· Σίσου, η μελαγχολική αυτοκράτειρα, εκδ. Τζιλιάνας· *Κέρκυρα Αχιλλείου*, εκδ. Μιχάλης Τουμπής· Blásquez José María, López Melero Raquel, José Sayas Juan (2016). *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*. Εκδόσεις Cátedra. Μαδρίτη· Βακαλόπουλος Απόστολος, Ε. (1995), *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας 1204-1885*, Πανεπιστήμιο Χιλής, Τμήμα Φιλοσοφίας και Ανθρωπότητας, Κέντρο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Μελετών.

ανταποκρίνεται στον καθορισμένο στόχο, που συνίσταται, όπως ειπώθηκε νωρίτερα, στο να παρουσιαστεί με ακριβή δεδομένα η θεώρηση του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο», παίρνοντας ως καθοδηγητικό νήμα τη γεωγραφική παράμετρο, που είναι και η ουσία της πρότασης την οποία διατυπώνει αυτή η έρευνα, αλλά και η βάση της καινοτομίας της σε σχέση με προγενέστερες εργασίες.

Η εργασία αποτελείται από δυο Μέρη. Στο Πρώτο Μέρος, «Το “ελληνικό στοιχείο” στο έργο του Μαρτί», όπως δείχνει ο τίτλος του, μελετάται και περιγράφεται το ιστορικό, προσωπικό, ακαδημαϊκό, δημιουργικό, βιβλιογραφικό και βιβλιομετρικό ιστορικό, μεταξύ άλλων, που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε πώς γεννήθηκε, δυνάμωσε και εκφράστηκε η αγάπη του Μαρτί για το «ελληνικό στοιχείο» σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, παίρνοντας ως καθοδηγητικό νήμα τη μελέτη του δημοσιογραφικού, λογοτεχνικού, ποιητικού και μεταφραστικού του έργου. Αυτό το αναγκαίο γενικό Πρώτο Μέρος θα λειτουργήσει περιγραφικά, συνθετικά και ολιστικά. Κρίναμε αναγκαίο να αφιερώσουμε ένα κεφάλαιο στις απόψεις του Μαρτί για τη θέση των ελληνικών στην ανώτατη εκπαίδευση, καθώς το θέμα της σχέσης μας με μια αρχαία γλώσσα επανέρχεται κατά καιρούς και στην ελληνική πραγματικότητα, ασφαλώς με διαφορετικούς όρους από ό,τι τον 19ο αιώνα.

Στο Δεύτερο Μέρος, «Πόλεις, περιοχές και τοποθεσίες της Ελλάδας στο έργο του Χοσέ Μαρτί», όπως δείχνει ο τίτλος του, περιγράφεται η ενασχόληση του Μαρτί με το «ελληνικό στοιχείο», ακολουθώντας ως καθοδηγητικό νήμα τη γεωγραφική ή εδαφική παράμετρο, δηλαδή την τοποθεσία, στη βάση της βιβλιογραφικής μελέτης που πραγματοποιήθηκε. Για την περιγραφή του υλικού κατέστη αναγκαίο να προηγηθεί μια σύνοψη με κάποια ιδιαίτερα γεωγραφικά και ιστορικά χαρακτηριστικά κάθε τόπου, ως στοιχείο εξοικείωσης και εντός του ιστορικού-γεωγραφικού περιεχομένου, που διευκολύνει μια καλύτερη κατανόηση της ενασχόλησης του Μαρτί με το θέμα.

Στην Ελλάδα ως σύνολο αφιερώνεται ένα ξεχωριστό κεφάλαιο, ενώ στο επόμενο κεφάλαιο οι πόλεις, οι περιοχές και οι τοποθεσίες της Ελλάδας παρουσιάζονται κατά αλφαβητική σειρά, αλλά χωρίς να μετατρέπεται αυτή η μεθοδολογική προϋπόθεση σε έναν αχρείαστο καταναγκασμό, καθώς ο στόχος της μελέτης μας και ο τρόπος ερμηνείας των πορισμάτων της εργασίας μας δεν το απαιτούν. Για παράδειγμα, δεν διατάσσονται αλφαβητικά εκείνα τα ελληνικά τοπωνύμια που παρατίθενται από κοινού ή συνδυαστικά στα κείμενα του Μαρτί διότι κάτι τέτοιο θα οδηγούσε στη διάχυση της πληροφορίας και στην απώλεια του νοήματος της ιδέας η οποία περικλείεται. Κατά κανόνα, οι αναφορές σε κάθε περιοχή παρατίθενται σύμφωνα με τη χρονολογική σειρά που εμφανίζονται τα κείμενα στα οποία εμπεριέχονται. Ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στις Θερμοπύλες, λόγω του τεράστιου ειδικού βάρους που είχε η ομώνυμη μάχη στο έργο και την κοσμοθεώρηση του Μαρτί. Στο ίδιο κεφάλαιο αναζητούνται οι αναλογίες ανάμεσα στην αντίσταση των Ελλήνων ενάντια στην περσική εισβολή και τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του κουβανικού λαού ενάντια στην ισπανική αποικιοκρατία.

Κατά περίπτωση, διευκρινίζεται αν πρόκειται για μια αναφορά στο πρωτότυπο έργο του ίδιου του Μαρτί ή αν πρόκειται για δική του μετάφραση έργου άλλου συγγραφέα, εν γνώσει της σημασίας που απέδιδε ο Μαρτί στη μεταφραστική εργασία και στην πρόσθετη αξία που προσέδιδαν αυτές οι μεταφράσεις και προς τις δύο κατευθύνσεις: τόσο προς τον μεταφραστή όσο και προς το μεταφρασμένο έργο, όπως θα φανεί στο κεφάλαιο «Μεταφράσεις» του Πρώτου Μέρους.

Ο τελικός σκοπός αυτής της εργασίας δεν είναι στατιστικός. Εδώ καταβάλλεται προσπάθεια να προστεθεί ένα λιθαράκι στο μεγάλο οικοδόμημα της γνώσης, κάτι παραπάνω δηλαδή από παράθεση αναφορών, έτσι ώστε τα συστηματοποιημένα στατιστικά στοιχεία να μετατραπούν σε ποιοτική πληροφορία, σε γνώση και νόημα.

Ούτε πρόκειται επίσης για ένα άθροισμα αναφορών του Μαρτί στην Ελλάδα. Γι' αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, δεδομένου του βάθους και του θεματικού πλούτου που χαρακτηρίζει την ενασχόληση του Μαρτί με το «ελληνικό στοιχείο», θα ήταν δύσκολο να εντοπίσουμε με απόλυτη ακρίβεια και χωρίς περιθώριο λάθους έναν αριθμό αναφορών ή «παραθεμάτων», να χαράξουμε πάνω «στα μάρμαρα της Ελλάδας» συγκεκριμένους βιβλιομετρικούς δείκτες ή να επιδιώξουμε να ταυτοποιήσουμε μονομιάς όλες εκείνες τις περιοχές, τις πόλεις και τις τοποθεσίες για τις οποίες μίλησε ο Μαρτί.

Επίσης αυτή η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την πρόθεση να συνεισφέρει ώστε να γίνει γνωστή η αγάπη που ένιωθε ο Χοσέ Μαρτί για την Ελλάδα και το «ελληνικό στοιχείο». Και καθώς «η αγάπη με αγάπη ξεπληρώνεται»,³⁹ αυτή η έρευνα γράφτηκε επιπλέον για να γίνει γνωστός και να αγαπηθεί ο Μαρτί. Γι' αυτό και ο συγγραφέας έχει ενσωματώσει σε ένα αυτοτελές κεφάλαιο κάποιες παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να είναι ενδιαφέρουσες, σχετικά με τα προσωπικά, τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά του Χοσέ Μαρτί –όπως τα περιγράφουν εκείνοι που τον γνώρισαν– με την προσδοκία ότι θα βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση του βίου, του έργου και της παρακαταθήκης του.

Με στόχο το άνοιγμα στην κοινωνία, πραγματοποιήθηκε η φωτογραφική αποτύπωση των τοποθεσιών της Ελλάδας που αναφέρονται από τον Χοσέ Μαρτί. Αυτό επέτρεψε να δημιουργηθεί ένα Παράρτημα με εικόνες, καθώς και να τεθεί ένας δεύτερος στόχος, που συνίσταται στην οργάνωση μιας έκθεσης φωτογραφίας που να παρουσιάζει τους εν λόγω τόπους στην κοινωνία, συνοδεύοντας το οπικό υλικό με τις αντίστοιχες αναφορές του Μαρτί στην ελληνική και την ισπανική γλώσσα.

Έτσι προέκυψε η προαναφερθείσα έκθεση που εγκαινιάστηκε στο Ελληνο-Ιβηροαμερικανικό Φεστιβάλ «Λογοτεχνίας εν Αθήναις» (ΛΕΑ) το 2019, η οποία προκάλεσε το ενδιαφέρον των επισκεπτών και προώθησε μια γόνιμη πολιτιστική ανταλλαγή, που ωθείται από τη συμπάθεια που γεννά στην Ελλάδα το έργο του

---

39. Το *Η αγάπη με αγάπη ξεπληρώνεται* (*Amor con amor se paga*) είναι ο τίτλος ενός θεατρικού έργου γραμμένου από τον Χοσέ Μαρτί το 1875. Η πρεμιέρα του δόθηκε με «εξαιρετική επιτυχία» το βράδυ της 19ης Δεκεμβρίου του 1875 στο Teatro Principal του Μεξικού. ΑΧΜ, τόμ. 18, σ. 107-127.

Εθνικού Ήρωα της Κούβας και η αγάπη του για το «ελληνικό στοιχείο», αγάπη του γιου στον πατέρα.

Τέλος, έχοντας επίγνωση ότι τα αποτελέσματα τα οποία ενδεχομένως πέτυχε η παρούσα μελέτη δεν είναι παρά ένα κίνητρο για τη βελτίωση και τον εμπλουτισμό μελλοντικών ερευνών, παρουσιάζεται στη συνέχεια το Πρώτο Μέρος της, που τιτλοφορείται «Το “ελληνικό στοιχείο” στο έργο του Μαρτί».